

Сергій Білокінь
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

РЕЦЕНЗІЯ ОЛЕКСАНДРА БІЛЕЦЬКОГО НА ШОСТИЙ ТОМ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

Під неухильним наглядом спецслужб радянські суспільні й гуманітарні науки являли собою струнку ідеологічну будову. Одна частина вчених займалася взаємоузгодженням текстів і систематизацією марксистсько-ленінського вчення, а також пристосуванням його до державних потреб даного моменту. Друга частина вчених конкретизувала це вчення на матеріялі відповідних наукових дисциплін. Процес функціонування цієї системи продумувався щодо всіх її рівнів і передбачав розгалужені мережі контролю й самоконтролю, де не останнє місце займало рецензування творів, що готувались до друку.

Рецензування вже опублікованих текстів у Радянському Союзі звиродніло. Воно перетворилось або на реферування, або на реклямування тієї чи іншої книжки, до якого вдавалися залежні від їхніх авторів вчені. Зате рецензування рукописів стало обов'язкове: без цього не могла з'явитись на світ жодна праця.

Рецензії, що їх пишуть колеги на колег, корисні, коли фахівці, обсервуючи розвідку свіжим оком, висловлюють нові думки, допомагаючи щось уточнити, а щось виправити. Але саме рецензування не для того заводили. Головне його призначення полягало в контролі. Публікую рецензію,¹ де це завдання виступає в чистому вигляді. З точки зору здорового глузду ця рецензія цілком зайва, оскільки сама праця належить академікові республіканської та союзної академії, отож уже будь-які його міркування начебто мали право на існування. Крім того, ідея рецензування була абсурдна й тому, що жодної користі з неї автор не міг одержати: він помер кілька років перед тим.

Рецензовано твір академіка Михайла Грушевського. Написав рецензію літературознавець Олександр Білецький, єдиний, крім Миколи Петровського, український гуманітарій у ранзі професора, хто пережив війну на території.

Це другий або третій примірник машинопису (7 сторінок, без під-

¹ Оригінал зберігається в приватній збірці (Київ).

пису). Орієнтовно датувати її 1938-м роком можемо на підставі заяви Катерини Грушевської, що збереглася разом з рецензією:

ДО ДИРЕКЦІЇ

Інституту української літератури АН УРСР
ст.н.сп. (старшого науково співробітника)
Грушевської К.М.

заява

Коли надавано відпустки співробітникам інституту на цей рік, мені визначено відпустку на вересень місяць від 1/IX до 1/X. Я не заперечую проти цієї пори, але вважаю, що один місяць спочинку для мене замало і прошу надати мені 2 місяці. На протязі трьох попередніх років 1935-1937, хоч мені давалось відпустку по два місяці, я, за ходом роботи, ні разу не мала змоги використати її і не мала спочинку всі ці роки. В цьому ж році думаю, що мені треба спочити як слід.

Тому дуже прошу Дирекцію надати мені два місяці відпустки з тим одначе, що коли б почалася робота над виданням VI т. «Історії укр[аїнської] літератури» М. Грушевського, я з охотою відложу свій спочинок, нехай і до кінця року.

Оскільки призначення рецензії Ол. Білецького мало характер позанауковий, не диво, що так мало в ній дослідницьких спостережень, зате багато об'єктивістського визначення параметрів та орієнтації на режимного начальника. Є навіть запевнення, що працю Михайла Грушевського треба видати для «боротьби із всілякими націоналістичними фальсифікаціями».

Ми не знаємо, чи мав Ол. Білецький якесь відношення до видання першої частини десятого тому, що несподівано з'явився в світ у Києві 1936 року. Але взяті разом, обидва ці факти сигналізують про наявність якоїсь сприятливої для Грушевського ситуації саме наприкінці 1930-х років, хоч би як парадоксально це виглядало.

Рецензія Білецького кінчається побажанням видати не лише шостий том «Історії української літератури», що мав у двох частинах 970 аркушів, а й продовження цієї праці, що доводить виклад до останніх десятиріч XVIII ст. Тут ми виходимо на чи не найскладнішу з тих нерозв'язаних проблем, що Грушевського стосуються. Це проблема його наукової спадщини останніх років життя.

Оксана Степанишина (безперечно, з вуст Марії Сильвестрівни Грушевської) перераховує його останні праці: «У Києві залишився цілком готовий до друку VI том «Історії української літератури», отже там у Москві Михайло Сергійович заходився готувати матеріяли далі і впродовж цих трьох років закінчується VII том, VIII, частина IX і деякі розділи тому X, що охопив XVIII століття. Підшукував також і впо-

рядковував матеріали для дальших томів «Історії України-Руси»: в Києві залишився готовий до друку X том, частина перша. Дуже сподобались Михайлові Сергієвичеві романи-біографії російських письменників, і він пише роман-біографію Котляревського.² В цій роботі Михайло Сергіївич знаходив відпочинок і задоволення».³

Отже, невідкладне завдання сучасних дослідників полягає в розшукуванні тих праць Грушевського, місцезнаходження яких досі не відоме.⁴ Доведеться зайнятись і пошуками листування Грушевського оскільки у його фамільному архіві листи до нього збереглись дуже нерівно. Листи до М. Грушевського починаються від 1883 року (№ 277 від матері, № 781 — від Д. Тянькевича й № 871 — збірна справа). Натомість обриваються вони, як правило, на 1927 році (від близько 50 адресантів). До 1928 року дотяглося листування Михайла Сергіївича з дружиною та Порфирієм Мартиновичем. Листи 1929 року маємо лише в одній збірній справі № 303, а 1930 — № 872. Де поділася решта, — поки що не відомо. Цікаво, що листи самого М. Грушевського до різних осіб в тому самому архіві лежать в інтервалі між 1884 роком (до І. Нечуя-Левицького) й знову ж таки 1927 роком (№ 275).

16 жовтня 1989 року відбулося третє засідання Комісії по вивченню наукової спадщини академіка Михайла Грушевського. На ньому обговорювалась підготовка «Історії України-Руси» до фототипного перевидання. Визначивши авторів передмови (Ф. Шевченко, В. Смолій та С. Блокінь), а також склад редколегії, обговоривши проспект довідкового тому, комісія зосередилась довкола продовження багатотомника, що лишилося свого часу не видане.

Ярослав Дашкевич, який доповідав це питання, наголосив на тому, що десятий том у виданні 1936 року було розділено на дві книги, — тоді видано книгу першу. Виходить, існувала й друга. Він визначив як публічний секрет той факт, що сліди використання рукопису можна зауважити в дисертації покійного історика В.А. Дядиченка, що вийшла в світ 1959 року під назвою «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.». Дуже прикро, що в огляді літератури цей дослідник не втримався, щоб не приписати М. Грушевському «найбільш реакційні погляди», назвавши його фальсифікатором історії українського народу, пропагандистом

² Правдоподібно, цієї роботи стосується спомин Тамари Марківни Грушевської: «В одному з листів до київських родичів із Москви Катерина Михайлівна писала: “Перечитували Котляревського. Було смішно, але не весело”» (Запис кінця 60-х років).

³ Степанишина О. «Останні роки життя М. Грушевського». — *Український Історик*, Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1981, 1-4 (69-72), стор. 177.

⁴ Див.: Копань Лариса. «Куди ж подівся рукопис Грушевського?» — *Літературна Україна*, 1989, 7 грудня, 49 (4354), стор 8; Тищенко Е. «То куди ж подівся рукопис М. Грушевського?» — *Слово*, К.: Вид. Т-ва укр. мови ім. Тараса Шевченка, 1990, Лютий, стор. 4.

ідеології українського націоналізму. Нарешті, є третій доказ існування рукопису. Відомий архівіст Іван Бутич особисто тримав його в руках, працюючи в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Оскільки зараз у цьому сховищі рукопису не виявлено, Я. Дашкевич запропонував створити компетентну комісію з залученням фахових юристів.

Запрошений на засідання Микола Візир, що в ті роки керував рукописним відділом (з 1957 до 1986 рр.), заявив, що за роки роботи передивився по аркушику увесь фонд відділу, але рукопису продовження «Історії України-Русі» не бачив. Він згадав колишнього завідуючого відділом бібліотечного спецфонду В.С. Григор'єва, який, залишаючись після роботи, палив безліч книжок і паперів. Перед цією людиною, — розповідав М. Візир, — директор бібліотеки ходив навшпиньках.

Цікавий сам по собі, цей спогад, на жаль, не має відношення до справи. Адже із спецфонду до відділу не повернулись лише листи діячів української культури, що вилучались у тридцяті роки. Як відомо спецфонд бібліотеки спалено 1941 року, коли до міста наближались німці. Що ж до тих матеріалів, які вилучалися вже по війні, — всіх їх за актом було повернуто.

Характеру детективу надала засіданню заява також запрошеного на нього Івана Бутича, колишнього головного редактора журналу «Архіви України», що разом з академіком І. Крип'якевичем підготував свого часу корпус «Документи Богдана Хмельницького». Як розповів І. Бутич рукопис завтовшки в два томи «Історії» мав звичайний для свого часу формат (аркуш у 16 сторінках). Для письма вчений використав зворот аркушів конторських книг. Серед тексту лежали списки актів, що зберігалися в різних сховищах, — проти окремих назв М. Грушевський нотував: «Зкопіювати». Тут же такі лежали копії документів.

Ветеран Інституту історії Лідія Пономаренко нагадала М. Візиреві одну їхню давню розмову. Свого часу Візир розповів їй, що на вимогу О. Корнійчука (тодішнього члена ЦК й заступника голови Ради міністрів) він готував матеріали для Корнійчукового родича Натана Рибачака, який саме писав роман «Переяславська рада». Вона припустила, що якісь матеріали могли залишитись у Н. Рибачака. Лідія Антонівна розповіла також, що довгі роки в безладді перебували матеріали архіву Інституту історії. Їх переглядав А. Барабой, кілька стосів паперів довго лежало у відділі, поки їх не забрала на макулатуру вчителька дружина В. Сарбея. Лідія Антонівна розповіла, що врятувала верстки М. Ткаченка, передавши їх до іншого сховища. Зі свого боку може додати, що в інститутському архіві я рукопису Грушевського не виявив.

Багаторічна завідувачка відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України Людмила Проценко пригадала, як за ініціативою С. Пількевича — у два прийоми — до архіву надійшли папери Грушевських. У п'ятдесятих роках з усієї родини була жива

лише дружина Олександра Сергійовича, Ольга Олександрівна. Архівістів вразило тоді убожество її хатньої обстановки, нужденність її життя. Людмила Андріївна підкреслила, що Міністерство внутрішніх справ, у віданні якого перебували тоді архіви, на придбання архіву Грушевських асигнувало півтори тисячі карбованців. На той час (1958 р.) це були чималі гроші.

Представник Інституту літератури Юрій Луценко повідомив, що зараз інститут заходжується довкола перевидання «Історії української літератури». Ця праця М. Грушевського вийшла у п'яти томах, — їх вирішено відтворити фотомеханічним способом. У рукописному відділі інституту зберігається тим часом рукопис шостого тому, — його потрібно друкувати новим набором.

Продовжуючи тему, я запропонував використати докладні покажчики до всіх томів, що увійшли до десятого тому закордонного перевидання «Історії України-Руси» (Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958). Як сказав мені В. Смішко, він бачив рукопис десятого тому теж у Центральній науковій бібліотеці, тільки чомусь у відділі ООН. Я звернув увагу й на дальше продовження «Історії української літератури» (томи 7-10). Де зберігається рукопис, поки що невідомо.

Як бачимо, ситуація склалася досить гостра. Я. Дашкевич пригадав, що свого часу в рукописному відділі київського Інституту літератури було викрадено рукопис тритомної «Історії української літератури» Сергія Єфремова. Коли для розшуків створили відповідну комісію, анонім надіслав (або надіслала) рукопис до інституту поштою.

Сказане виводить нас на ще загальнішу, причому доволі делікатну проблему. Добре відомо, що зараз на руках, зокрема у Львові, плавають окремі рукописи М. Грушевського. Називають записник із щоденниковими записами, інші матеріали. Але походження дечого нинішні власники не завжди можуть оголосити, тим-то ці матеріали досі лишаються не відомі. Покійний львівський бібліотекар Ярослав Янчак розповідав мені, що під час винищення мистецьких творів у львівському Національному музеї причетним до цього людям пощастило дещо врятувати буквально з полум'я (нібито й нарбутівські гральні карти). Як легалізувати тепер ці матеріали — ще одне важливе питання.

Лишається додати, що комісія по розшуку невиданої частини десятого тому «Історії України-Руси» (голова — П. Сохань) припинила свою діяльність, ледве почавши.

ДОДАТОК

Олександр Білецький

**Академик М. Грушевський. Історія української літератури,
т. VI, ч. 1-2, стор. 970.**

В послесловии ко второй части своей обширной работы автор ее следующим образом объясняет ее происхождение и формулирует основную идею своего труда (стор. 967 і далі):

«Ця книга спочатку уявлялась мені як перша частина VI-го тому, що мав би сягати в XVIII вік. В процесі роботи — а робота тривала довго, чотири роки (з перервами) закруглилася ця книга під моїми руками в окремий том — не тільки тому, що виросла розмірами, а й тому, що ясніше ніж перед тим виступило перед моїми очима переломове значення цього моменту... кінець революційної ролі православної церкви і поворот її на становище офіційної урядо-послушної установи, позбавленої тих елементів громадськості, що вона набула в першій своїй активізації, ув'язуючись з різними опозиційними громадськими елементами».

Этот период церковной активизации — который автором относится к 20-ым годам XVI века и длится до 20-х, примерно, годов XVII-го века — бросил, по его словам, ретроспективно свет на более раннюю пору и создал распространенную в украинской (буржуазной. — А.Б.) литературе теорию исконной общности, демократизма, выборности православной украинской церкви, которые будто бы были только придушены панским режимом литовско-польской эпохи — реставрировались в XVI-XVII веках и остались характерными признаками ее и в дальнейшем. Эта теория поддерживалась и проводилась церковниками, мечтавшими о возрождении церковной автономии, народниками, «просвітянами», мечтавшими «демократизованную» и «автономизованную» украинскую церковь сделать средством активизации народных масс. Особенно ясно такой подход выступал у Драгоманова; документальные обоснования этой теории взял на себя Ор. Левицкий.

Опровергая эту «теорию» еще в прежних своих работах, автор показывает на основании данных литературы, какою непрочною и недолгою явилась на самом деле эта церковная «активизация», вызванная вторжением городского мещанства XVI-го века в церковную жизнь. С начала XVII-го века, после упадка городского мещанства в Западной Украине, церковники меняют ориентацию — стремясь завязать тесные связи с козачеством, в ту пору игравшим в известной мере роль революционного начала. Однако, в среде самих церковников нет единства: значительная часть их стремится к тому, чтобы, добившись компро-

мисса с властью, отгородить церковную сферу от всяких посягательств «мирских людей» — козачества, мещанства и даже шляхты. Возникает борьба между «радикальными» и склонными к компромиссу группами: но радикальные течения не успели оформиться — в то время, как проницательный молдавско-польско-украинский магнат (Петр Могилла), пользуясь удобным моментом, сумел соединить свои магнатские связи с каноническим православным ригоризмом, и заняв место официального руководителя украинской церкви — подавил в ней радикальные и оппозиционные течения и возвратил украинскую церковную жизнь в то иерархически-монархическое русло, из которого она вышла.

Таковые основные мысли VI-го тома «Історії української літератури», обнимающего сравнительно короткий промежуток времени, преимущественно 20-ые и 30-ые годы XVII-го столетия. Давая в начале историческое введение с характеристикой упадка мещанского движения в Западной Украине в начале XVII-го века и вызванного им передвижения культурно-национального центра на Восток (на Киевщину), автор в дальнейших главах анализирует литературную продукцию Захарії Копистинського, останавливается на стихотворстве Лаврского кружка — виршах Памвы Берынды, Тарасия Земки, Митуры, дает характеристику братских школ, их учебных программ, их литературы; следит за оживлением «исторической, национальной и государственной традиции», выразившейся в попытках связать козачество с историческими преданиями Киевской княжеской Руси-Украины, останавливается, продолжая сказанное в V-ом томе на новых фактах церковной полемики (новый этап деятельности Мелетия Смотрицького), переходит затем к характеристике писаний, вызванных колебаниями в среде киевских церковников — то ищущих поддержки у русского царя и московского патриарха, то стремящихся к компромиссу с польской государственной и церковной властью. Показав, как, параллельно с этим процессом, пытается заявить свои требования более «радикальное течение» (Мужилковский, Зизаний) — он заключает свое изложение выступлением Петра Могилы, обзором его ранних писаний и литературных произведений, вызванных его триумфом над противниками — панегирических виршей 30-х годов, выходящих из среды деятелей основанной Петром Могилою Лаврской Киевской школы — будущей Киевской коллегии — будущей Киево-Могилянской Академии.

Для читателя, знакомого с предыдущими произведениями академика М. Грушевського — его «Історією України-Руси» т. VI и VII, популярной книгой о культурно-национальном движении на Украине конца XVI — нач. XVII-го века и др. — VI-ой том «Історії української літератури» не явится совершенною новостью: в нем только уточнены и широко аргументированы мысли, в свое время шедшие вразрез не только с упомянутыми выше теориями Драгоманова и Ор. Левицького, но и всей русско-украинской церковной историографией XIX-го ве-

ка. Равным образом для специалиста-литературоведа, знакомого с трудами Завитневича, Щегловой, Засадкевича, Голубева, Макария, Отроковского, Перетца и многих других, издававших и комментировавших литературные памятники данной поры или исследовавших отдельные моменты рассматриваемого в книге процесса — VI-ой том не дает каких-либо откровений по части неизвестных прежде или неизданных памятников, совершенно новых фактов и т.д. Правда, надобно сразу указать, что изложения фактов в такой системе и с такой обстоятельностью, какую дает VI-ой том М. Грушевського, украинская литературная историография вообще никогда не знала. Что касается последнего из указанных качеств — то вообще найдется весьма немного историко-литературных обзоров — и на других языках, — которые могли бы быть сопоставлены с работой М. Грушевського. Книга представляет не только обзор фактов, их анализ, оценку — с точки зрения исторической ценности и литературных достоинств, но и подробное изложение содержания всех изучаемых в ней памятников, с обширными, интересными по несколько страниц выписками из них — иногда в подлиннике, чаще в переводе на современный украинский язык. Таким образом, VI-ой том (как и предыдущие томы «Історії української літератури») — является соединением историко-литературного курса с обширной хрестоматией памятников, напечатанных в специальных, в настоящее время труднодобываемых изданиях — типа «Актов, относящихся к истории Западной России», «Памятников полемической литературы», — а иногда и сохранившихся только в оригинальных старопечатных изданиях. В русской литературе нечто подобное — только в весьма сокращенном масштабе, представляет «Курс русской литературы» В.А. Келтуялы, отличающийся от работы акад. М. Грушевського тем, что Келтуяла не был самостоятельным исследователем и только популяризовал чужие труды, иногда по-своему комбинируя и освещая их результаты: акад. М. Грушевський, пользуясь трудами специалистов, знает все их источники и, располагая сам колоссальным знанием сырого матерьяла, может легко проверить правильность их выводов, сделать к ним в иных случаях поправки. В западной литературе известную аналогию к работе М. Грушевського представлял бы немецкий «Grundriss» Гедеке или французская «Histoire litteraire de France» или же известная «камбриджская» история английской литературы; но у Гедеке элемент исследования отступает на второй план перед элементом описания — а две другие названные многотомные книги явились плодом коллективного составления — между тем как свой труд ак. М. Грушевський выполнял единолично.

Здесь не место ни характеристике исторических и историко-литературных воззрений акад. М. Грушевського, ни полемике с ним по ряду отдельных вопросов. Автор является, конечно, крупнейшей фигурой буржуазного украинского литературоведения — фигурой, вполне определившейся и законченной. Необходимо отметить, что в рецензируе-

мом томе, по своєму типу соответствующем ранее вышедшим томам, несравненно реже, чем в предыдущих, мы встретим места, которые резко расходились бы с нашим пониманием исторического процесса и процесса литературного. В этом отношении он отличается, например, от охватывающего тот же материал (и последующие десятилетия) 2-го тома «Історії української літератури» Михайла Возняка (1921). Можно, конечно, усумниться в правильности, например, определения козачества как «спеціального, західно-європейській схемі незвісного, нашими спеціальними колонізаційними обставинами створеного военного класса» — но в дальнейшем неоднократно говорится и о том, что единого класса козачество не составляло, что в нем «ферментували різні соціальні і ідеологічні елементи». Впрочем, разобраться в подобных утверждениях автора дело историка более, чем литературоведа. Литературовед с интересом прочитает книгу, которая с большим искусством извлекает живые элементы из памятников, до сих пор мертвым пластом лежавших в архивах истории литературы. Автор правильно, на наш взгляд, характеризует их значение именно для истории литературы, устанавливая границы «эстетического подхода» (стор. 45-46) и указывая, что «эстетика і формальні літературні прикмети не одинокий критерій літературного значення твору; емоція і вплив на уяву досягається часом і іншими засобами, і не раз в історії літературно-формально-невисокі твори мають більше значення з цього становища емоціонального впливу, ніж різні естетичні пустоцівіти». Сам он, оценивая памятники полемической, публицистической, виршевой литературы XVII-го века со стороны их историко-культурного значения, вместе с этим всегда дает и характеристику их литературной специфики — сплошь да рядом до него никем не сделанную. В итоге получается, несмотря на детальность, чрезвычайно живая и запоминающаяся картина литературно-идейной борьбы нач. XVII-го века — а вместе с этим и изображение усилий художественного живого слова выбраться из-под толстой коры, в которой держит его все еще полновластная — основная форма идеологии — религия.

Книга акад. М. Грушевського — является одним из памятников того «культурного наследия» старого мира, которое мы должны изучить и критически освоить. Содержание именно данной книги — помимо своей научной ценности — может пригодиться и в нашей борьбе со всевозможными националистическими фальсификациями историко-литературного процесса. Для читателя-педагога, для читателя, готовящегося к научной, исследовательской и педагогической работе — книга эта может оказаться высоко полезной в деле овладения фактическим материалом т.н. «древней» украинской литературы. Полагаю, что издание ее было бы весьма желательным — так же, как опубликование ее продолжения, доводящего историю украинской литературы до последних десятилетий XVIII-го века.

А.И. Белецкий